

Ілляшенко Ю.Ю.

Черкаський державний технологічний університет

Лисенко А.І.

Черкаський державний технологічний університет

Колісник М.І.

незалежний дослідник

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА ПЛОЩИНА ВИВЧЕННЯ ПОСТАТІ ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Статтю присвячено проблемі вивчення постаті гетьмана України Богдана Хмельницького в історико-культурній площині. Її мета полягає у дослідженні усних та писемних історичних джерел, зокрема різножанрових зразків українського фольклору, а також козацьких літописів, що висвітлюють основні характеристики непересічної постаті Богдана Хмельницького, надають широкі можливості для дослідження феномену гетьмана-державотворця.

Авторами здійснено спробу проаналізувати найяскравіші твори української фольклористики, в яких подано оцінку історичної постаті Богдана Хмельницького як політика, дипломата, полководця та звичайної людини. Народні перекази, думи, легенди, історичні пісні, малі фольклорні жанри унікають однобічних характеристик образу гетьмана, його ідеалізації. Лейтмотивом переважної більшості фольклорних джерел є засвідчення глибокої шанси та поваги українського народу до свого безумовного лідера. Однак, у питаннях національної та державної ваги народна творчість вирізняється надзвичайною категоричністю, засуджуючи хибні політичні кроки гетьмана, такі як союзи з Туреччиною та Московією. Хоча окремі джерела української фольклористики є досить далекими від істини, наприклад, перекази та легенди, натомість, в історичних піснях правдиво відображені ключові події Національно-визвольної війни середини XVII ст., державотворчі процеси, очолювані Богданом Хмельницьким.

На відміну від усних джерел, козацькі літописи гадяцького полковника Григорія Грабянки, Самійла Величка, Самовидця подають історично вивірену інформацію про особу гетьмана. Ці писемні джерела містять характеристику особистості Богдана Хмельницького та аналіз його діяльності з точки зору козацької спільноти та українського народу загалом. Автори літописів дають, переважно, об'єктивну оцінку постаті гетьмана-державотворця, хоча, подекуди, вона не позбавлена суб'єктивних суджень.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, історико-культурна площина, усні та писемні джерела, фольклорні твори, козацькі літописи.

Постановка проблеми. Персоналістичний вимір є надзвичайно важливою складовою сучасної вітчизняної історичної науки. Адже історію народу творять особистості, що є виразниками світоглядних основ та ідеалів своєї епохи. Такою знаковою постаттю нашої історії є гетьман України Богдан Хмельницький, харизматична постать якого майже чотири століття поспіль живе у пам'яті українського народу. Серед напрацювань, присвячених вивченню окремих аспектів життя Богдана Хмельницького, його гетьманської кар'єри, на сьогоднішній день існує комплекс наукових праць, написаних у різні історичні епохи. У цих працях трактування діянь Богдана

Хмельницького у площині державотворення, внутрішньої політики та міжнародної дипломатії час від часу змінювалося та варіювалося з огляду на ідеологічні засади та політичні тенденції. Однак, дослідження непростого шляху видатного державотворця було б неповним без вивчення величезного пласту українського фольклору та козацьких літописів – важливих історичних джерел, в яких яскраво та самотньо розкривається багатогранний образ великого гетьмана України. Наратив, сформований у глибинах цього національно-культурного масиву, в подальшому покладено в основу дослідницького пошуку численної когорти представників історичних наукових студій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Стан наукової розробки теми дослідження характеризується наявністю значної кількості праць, що охоплюють комплекс питань, присвячених вивченню постаті гетьмана Богдана Хмельницького в українському фольклорі, козацьких літописах. В українській історіографії загально визнаним є факт, що пошуки витоків традиції дослідження питання про вивчення образу гетьмана Богдана Хмельницького в усній народній творчості незмінно ведуть до напрацювань М. Максимовича, В. Антоновича, М. Драгоманова, І. Франка. Осмислення образу Богдана Хмельницького в українській усній народній творчості є ознакою теоретичних напрацювань дослідників доби незалежності, серед яких В. Поліщук [12], М. Набок [11], Ю. Волинець [2], Г. Голиш [4].

Значна кількість і різноплановість історіографічних праць дозволяє досить повно та об'єктивно дослідити питання, пов'язані з проблематикою вивчення постаті гетьмана України Богдана Хмельницького в історико-культурній площині. Наявні матеріали дають підстави констатувати важливість та актуальність досліджуваної проблеми. Однак, не зважаючи на значну кількість робіт, присвячених дослідженню образу Б. Хмельницького в усних та писемних історичних джерелах, перед дослідниками й надалі відкриваються значні перспективи для більш ґрунтовного та детального розкриття даної тематики.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення змісту усних і писемних історичних джерел, таких як український фольклор та козацькі літописи, задля всебічного висвітлення основних характеристик постаті Богдана Хмельницького, дослідження феномену гетьмана-державотворця в історико-культурному контексті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Українська усна народна традиція висвітлює неординарну постать Богдана Хмельницького багатогранно, без зайвої ідеалізації та патетики, уникаючи однобічності оцінок та суджень. Тому вітчизняний фольклор, без перебільшення, можемо назвати нетлінним пам'ятником, завдяки якому слава гетьмана віками передається від покоління до покоління, увіковічуючи пам'ять про великого державотворця.

Ведучи мову про висвітлення діяльності Богдана Хмельницького в українському фольклорі, слід вдатися до класифікації усної народної творчості за жанровими показниками. Особливу роль у всьому розмаїтті української фольклористики, що акцентує увагу на постаті гетьмана, відіграють

перекази та легенди, хоча вони не надто виразно репрезентовані українською історіографією. Змістовно фольклорні твори далекі від справжніх фактів біографії Богдана Хмельницького, їм притаманна спрямованість у напрямку «онароднення» постаті гетьмана, максимального її наближення до простого люду, надання сюжету атрибутів казки. Важливою рисою фольклорних творів про гетьмана є наскрізний образ хмелю, з яким і ототожнюється персона Богдана Хмельницького. Для фольклорних переказів характерною є багатоплановість тематики – ці твори присвячені: генеалогічному дереву Хмельницького; походженню імені; раннім рокам життя; гетьманству та військовій доблесті; зрідка особистому життю, частіше – обставинам смерті.

Для прикладу, розглянемо детальніше народні версії походження як самого майбутнього гетьмана, так і його імені. Згідно сюжету одного з досить поширених у народі переказів «Знайда», дід і баба, знайшовши маленького хлопчика серед густого хмелю, назвали його Богданом, оскільки Бог їм дав це дитя, а прізвисько, орієнтуючись на місце знахідки, дали Хмельницький. У цьому ж переказі йдеться про хлопчикового батька – козацького сотника та матір – дивовижної вроди доньку-одиначку бідняцького походження [13, с. 111]. Досить химерним, з огляду на справжній родовід Хмельницького, є ще один варіант його походження: батьком майбутнього гетьмана переказ «Ранні літа Богдана» називає свавільного, жорстокого пана, що зганьбив служницю без роду-племени та прогнав її разом з новонародженою дитиною [13, с. 330]. Найбільш наближеною до істинної є народна версія походження Богдана Хмельницького, яку знаходимо в переказі «Чому в Хмельницького двоє імен було?», і, згідно якої, його батько був вихідцем зі шляхти, мати – козацького роду [15, с. 331].

У народних переказах засвідчено глибоку повагу й пошану народу до свого гетьмана – справжнього лідера, державного діяча, звитязця, мудрого полководця, що безстрашно веде у бій козацьке військо, вміло перемагаючи ворога. Найкращі риси та достоїнства, втілені в образі Богдана Хмельницького, знаходимо у фольклорних творах «Байка Б. Хмельницького», «Переказ із Брідщини», «Хмельницький у Запорозькій Січі» [17, с. 23–24, с. 75–78]. Зокрема, змаловання військової доблесті полководця має місце в переказі «Герць Хмельницького», в основі сюжету якого розповідь про порятунок гетьманом не лише власної честі, а й честі усього війська». А оповідка

«Як Хмельницький став лірником?» розкриває події Зборівської битви [3, с. 257–258].

Однак, усна народна творчість схвалює не всі дії гетьмана. У переказі «Як Потоцький попав у полон» звучить докір Б. Хмельницькому за надмірну гуманність у ставленні до ворогів, зокрема до польського шляхтича Потоцького, який потрапив у полон під Корсунем, а, отримавши «милість» від Хмельницького, «віддячив» йому під Берестечком: «Шляхетська пся кров не мала ні краплі людськості» [6, с. 166–167].

Щодо висвітлення особистого життя гетьмана у народних переказах, вони, як правило, розповідають про його зрадливу другу дружину Гелену Чаплинську, щоправда, не називаючи її на ім'я – зневажливо йдеться про «польку» чи «полячку», що поплатилася життям за свою невірність. Також у фольклорній традиції залишився переказ «Про середульшого сина Богдана Хмельницького», в якому йдеться про трагічні сторінки життя гетьманського сина [14, с. 331].

Як невимовне горе всього українського народу подано в переказах смерть Богдана Хмельницького. Фольклорна традиція намагається донести до нащадків інформацію про місце його поховання в стіні церкви-фортеці та пізніше перепоховання в стіні Михайлівської церкви, щоб унеможливити наругу поляків над прахом гетьмана («Про смерть Богдана Хмельницького») [3, с. 260]. Не бажаючи вірити у природні причини смерті улюбленого гетьмана, у переказі «Смерть Б. Хмельницького та його синів» український народ висунув власну версію щодо московських бояр-отруйників [15, с. 332].

Особливою складовою українського фольклору є народні думи, що уславлюють образ гетьмана Богдана Хмельницького. Наведемо приклади найбільш популярних та улюблених серед українців дум. Так, у «Думі про Хмельницького й Барабаша» протиставляються два діаметрально протилежних образи: патріота-державотворця Богдана Хмельницького й відступника від ідеалів козацького світогляду, зрадника свого народу та польського запроданця Івана Барабаша. Там же вказано й основну причину війни українців з поляками – релігійний гніт з боку шляхти. При цьому зацентровано увагу на релігійному чиннику як головній причині війни з поляками й на заклик до козаків: «Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подайте!» [7, с. 6–7].

У наступних думках «Перемога Корсунська», що змальовує блискучу перемогу гетьманського війська, і «Повстання проти польських панів»,

що просякнута трагізмом військової поразки під Берестечком, можемо прослідкувати трансформацію у ставленні народу до свого гетьмана: від абсолютної довіри й незаперечного обожнення до висловлення недовіри та повного засудження дій Богдана Хмельницького після Берестецької битви: «Ей, чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький починав, / Що з ляхами, мостивими панами у Білій Церкві замирив?» [5, с. 51].

Ще один жанр українського фольклору, в якому відображено образ Богдана Хмельницького у безлічі інтерпретацій, історичні пісні. Усі вони охоплюють глибинний пласт подій, пов'язаних із основними битвами часів Хмельниччини: «Не дивуйтесь, добрі люди» (битва під Жовтими Водами) [16, с. 120], «Засвистали козаченьки» (битва під Корсунем), «Ой з города Немирова» (битва під Жванцем) [8, с. 236–237], «Ой що то за хижка» (битва під Збаражем), «Висипали козаченьки з високої гори» (битва під Берестечком; у цій пісні спостерігаються нотки іронії на адресу гетьмана «Що я з вами, вражі ляхи не по правді бився: / Як припустив коня вороного – міст мені вломився») [8, с. 232].

Відверто негативне ставлення до Богдана Хмельницького спостерігаємо у пісні «Проклятіє Хмельницькому за татарський ясир», тут звучить гнівний докір гетьманові за всі страждання народу, спричинені союзом з Туреччиною, що завершується відкритим прокляттям на його адресу: «Бодай того Хмельницького / Первая куля не минула, / А друга устрелила, / У серденько уцелила» [7, с. 116].

Щодо стосунків Української козацької держави з Московією, пісенно-історична традиція досить часто вдається до звинувачення Богдана Хмельницького у поневоленні Московщиною України, як, наприклад, у пісні «А вже років двісті»: «Ой пане Богдане, нерозумний сину! / Занапастив ти Польщу, / Ще й нашу Вкраїну ...» [3, с. 174].

Ще одним фольклорним жанром, в якому досить часто згадується Богдан Хмельницький, є легенди, в яких у фантастичному світлі описуються, як правило, заховані гетьманом скарби: «Суботівські скарби», «Скарби Б. Хмельницького», «Таємниця Степової Балки» [13, с. 112–113].

Подекуди ім'я Богдана Хмельницького зустрічається й у таких малих фольклорних жанрах як приповідки, що охоплюють приказки та прислів'я. Хоча це досить специфічний жанр українського фольклору, в якому, як привило використовуються безособові форми, все ж, можливо віднайти деякі з них, у яких згадується гетьман Хмельницький.

Але слід зазначити, що саме прізвище «Хмельницький» у них не фігурує, гетьмана народна фольклорна традиція називає або на ім'я – Богдан, або ж просто «Хміль». Ось приклад таких приказок: «За старого Хмеля, як людей була жменя», «Висипався хміль із міха і наробив панам лиха», «Од Богдана до Івана не було гетьмана» [2, с. 166].

Отже, як бачимо, образ Богдана Хмельницького є надзвичайно популярним в українському фольклорі. Однак, при безумовному переважанні в усній народній традиції позитивних рис гетьмана, його ім'я згадується й у негативному контексті, коли мова йде про хибні політичні кроки та не достатньо виважені рішення. Але це жодним чином не применшує заслуг Богдана Хмельницького перед українським народом, що звеличив образ славетного гетьмана у власній фольклорній спадщині й навічно закарбував його на скрижалях вітчизняної історії.

Відомості про події часів Хмельниччини та безпосередньо розповідь про самого Богдана Хмельницького знаходимо в козацьких літописах. Ці твори через призму світобачення їх авторів надають надзвичайно багатий матеріал стосовно особи гетьмана, розкривають особливості трактування його діяльності козацькою спільнотою та всією українською людністю, відображають народне ставлення до його персони.

Так, у літописі гадацького полковника Григорія Грабянки подано таку характеристику Богдана Хмельницького: «був людиною хитрою у військовій справі і дуже розумною, знав задуми ляхів щодо козаків, знав суєтність їхніх клятв і розумів їхні військові задуми та все це глибоко в серці тримав, зовні привітністю прикривав, вів себе так, ніби ніякого зла на ляхів не тримає; тільки його серце зло своїм порадиником має» [9]. Літописець з великою повагою говорить про гетьмана, наголошуючи на чеснотах, що характеризують його як мудрого державного мужа, звияжного воїна, просту та невибагливу людину: «Це була людина воїстину варта звання гетьмана. Він не боявся біди, у найтяжчому становищі не втрачав голови, не боявся найтяжчої роботи, був міцний духом; з однаковою мужністю зносив мороз і спеку, їв і пив не скільки хотів, а скільки можна було, ні вдень, ні вночі не знемагав від безсоння, а коли справи і труд воїна зморювали його, то він спав невеличку крихту часу і спав не на коштовних ліжках, а в постелі, що до лица воїну. Лягаючи спати, не думав, як би знайти тихий куточок, а вкладався посеред військового гамору; одягався він так, як і всі інші, мав коней та зброю не набагато кращу,

ніж в інших. Не раз його бачили, як, укрившись військовим плащем, знеможений, він спав посеред сторожі. Він завжди першим кидався в бій і останній повертався з битви. Маючи ці та до цих подібні достоїнства, зовсім не дивно, що він став переможцем та пострахом для ляхів, а мирянам припав до душі ...» [9].

З любов'ю й повагою говорить про Богдана Хмельницького Самійло Величко: «Він був освічений і серед реєстрових козаків знаменитий, а в боях проти бусурманів особливо відзначився». Його літопис є справжньою одою славному гетьманові України, що зумів підняти увесь народ на боротьбу з польськими поневолювачами, ведучи його за собою як біблійний Мойсей. Завдяки його військовому таланту козакам вдалося отримати безліч ратних перемог, а на українських теренах постала самостійна держава. Смерть цієї великої людини Самійло Величко сприйняв як невимовну втрату, що спричинила «...всій осиротілій... Україні немалий жаль» [1].

У літописі Самовидця, який історики визнають одним із найавторитетніших джерел, що містить, як вважають, вивірену та найбільш достовірну інформацію, невідомий автор досить сухо та відсторонено веде розповідь про Богдана Хмельницького, висловлюючи, швидше за все, загальнонародну думку щодо політичних кроків гетьмана. Ось як він характеризує Богдана Хмельницького ще до часів його гетьманства: «В Чигирині місті мешкал сотник Богдан Хмелницький, козак ростропний в ділах козацьких воєнних, и у писмі біглий, и часто у двора королевского в поселстві будучий». Самовидець акцентує увагу на тому, що «Початок и причина войны Хмелницкого ест единого от ляхов на православие гонение и козаком отягощение» [10].

Складно сказати, наскільки негативним є ставлення Самовидця до взаємовідносин між Богданом Хмельницьким та польським королем, який тривалий час був протектором майбутнього гетьмана, і відданість якому гетьман виявляє навіть у ході боротьби зі шляхтою. Досить яскраво Самовидець засвідчує це в описі Зборівської битви 1649 р.: «Где споткавшись войско з войском, много шкоди орда учинила в войску коронном, же заледво могли справитися и назад до Зборова уступили. И там осажено короля его милость, и без мало до того не пришло бы, же и узято бы было, бо уже нютколя помочи сподіватися было; можная річ, любо не приступом, але и голодом оных звоевати. Однак же и гетман Хмелницкий того не зичил, жеби міл ся достати монарха

християнській в руки и в неволю бісурманскую». Однак, осуд політичного союзу Б. Хмельницького з кримським ханом абсолютно прозоро висловлюється на сторінках літопису, без зайвого суб'єктивізму, але досить метафорично: «... адже нестатечная приязнь вовку з бараном» [10].

Досить стислою, також позбавленою будь-яких емоцій, є розповідь Самовидця про смерть Богдана Хмельницького: «Барзо хорим сам Хмельницькій был, где юже с тоей постелі, албо хоробы не встал, але в скором часі померл о Успенії Пресвятія Богородици. А похоронен был перед святим Симеоном в неделю, где множество народа, а найбільше людей войсковых было, и проважено тіло его з Чигирина до Суботова и там поховано в ринковой церкві» [10]. Як бачимо, хроніст лише кон-

статує факти, не ставлячи перед собою завдання звеличувати чи прославляти українського гетьмана, однак цінність поданої ним інформації, що опирається на історичні джерела тогочасної доби, є незаперечною.

Висновки. Таким чином, твори усної народної творчості та козацькі літописи є ваговою групою історичних джерел, які дозволяють отримати надзвичайно багату інформацію про уславленого гетьмана та великого державотворця України. Саме ці усні та писемні джерела дають можливість донести до якомога ширшого загалу історичну правду про знакові події української прадавнини та про одну з найбільш харизматичних постатей вітчизняної історії – гетьмана Богдана Хмельницького.

Список літератури:

1. Величко С. Літопис. Т. 1. Сказання про війну з поляками. Ізборник. URL : <http://litopys.org.ua/velichko/vel04.htm> (дата звернення: 17.03.2022 р.).
2. Волинець Ю. Фольклорний образ Богдана Хмельницького і його рецепція в критичній літературі. *Вісник Черкаського університету. Серія : Філологічні науки*. Черкаси, 2008. Вип. 138. С. 157–167.
3. Героїчний епос українського народу : хрестоматія / упоряд. : О.М. Таланчук, Ф.С. Кислий. К. : Либідь, 1993. 432 с.
4. Голиш Г. Образ Богдана Хмельницького в українському фольклорі. *Вісник Черкаського університету: історичні науки*. 2015. № 22. С. 30–36.
5. Думи та пісні про Б. Хмельницького. Київ : Муз. Україна, 1970. 132 с.
6. Євшан-зілля. Легенди та перекази Поділля / упоряд. П. Медведик. Львів : Червона калина, 1992. 288 с.
7. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Том второй. Выпуск 1. Песни о борьбе с Поляками при Богдане Хмельницком. Киев : Типогр. М.П. Фрица, 1875. 166 с. URL : <https://archive.org/details/dragomanov2/dragomanov2/page/n27/mode/2up?view=theater> (дата звернення: 25.03.2022 р.).
8. Історичні пісні / упоряд.: І.П. Березовський, М.С. Родіна, В.Г. Хоменко. Київ : АН УРСР. 1067 с.
9. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua/grab/hrab1.htm> (дата звернення: 15.03.2022 р.).
10. Літопис Самовидця. Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua/samovy/d/sam02.htm> (дата звернення: 17.03.2022 р.).
11. Набок М. Штрихи до характеристики світогляду українських народних дум. *Народна творчість та етнографія*. 2003. № 4. С. 18–23.
12. Поліщук В. Слава не вмере, не поляже ... Черкаси : Сіяч. 76 с.
13. Савур-могила (Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини). Київ : Дніпро, 1990. 261 с.
14. Україна – козацька держава / авт.-упоряд. В. Недяк, наук. ред. В. Щербак, О. Федорук. К. : Емма, 2004. 1216 с.
15. Українська народна енциклопедія. Львів : Червона калина, 1996. 648 с.
16. Український портрет XVI-XVIII століть : каталог-альбом / авт.-укладачі : Г. Белікова, Л. Членова. К. : Артанія Нова, 2006. 352 с.
17. Українські перекази / М. Возняк. Краків-Львів : Україн. в-во, 1944. 120 с.

Iliashenko Yu.Yu., Lysenko A.I., Kolisnyk M.I. HISTORICAL AND CULTURAL PLANE OF STUDYING THE FIGURE OF THE HETMAN OF UKRAINE BOHDAN KHMELNYTSKY

The article is devoted to the problem of studying the figure of Hetman of Ukraine Bohdan Khmelnytsky in the historical and cultural sphere. The aim of the article is to study oral and written historical sources, including various genres of Ukrainian folklore, as well as Cossack chronicles, which highlight the main characteristics of the extraordinary figure of Bohdan Khmelnytsky, provide ample opportunities to study the phenomenon of hetman-statesman.

The authors made an attempt to analyze the brightest works of Ukrainian folklore, which assess the historical figure of Bohdan Khmelnytsky as a politician, diplomat, military leader and ordinary man. Folk tales, thoughts, legends, historical songs, small folk genres avoid one-sided characteristics of the image of the hetman, his idealization. The leitmotif of the vast majority of folklore sources is to show the deep honor and respect of the Ukrainian people for their undisputed leader. However, in matters of national and state importance, folk art is extremely categorical, condemning the wrong political steps of the hetman, such as alliances with Turkey and Muscovy. Although some sources of Ukrainian folklore are far from the truth, such as legends and legends, historical songs truthfully reflect the key events of the National Liberation War of the mid-seventeenth century, state-building processes led by Bohdan Khmelnytsky.

In contrast to oral sources, the Cossack chronicles of the Hadiach colonels Hryhoriy Hrabynka, Samiil Velychko, and Samovydets provide historically verified information about the Hetman's identity. These written sources contain a description of Bohdan Khmelnytsky's personality and an analysis of his activities from the point of view of the Cossack community and the Ukrainian people in general. The authors of the chronicles give, mainly, an objective assessment of the figure of the hetman-statesman, although in some places it is not devoid of subjective judgments.

Key words: *Bohdan Khmelnytsky, historical and cultural plane, oral and written sources, folklore works, cossack chronicles.*